

Розділ 1. ВЗАЄМОВПЛИВИ ПІВДЕННО- ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Героїчне відбиття українським народом повномасштабної військової агресії з боку Росії надзвичайно загострило і задовго до того актуальне питання зміцнення соборності України. Вочевидь, занадто велике захоплення регіоналістикою часто створює роздрібнене, клаптикове уявлення про українську історію. Тому варто прагнути до апробації та поглиблення в історичній україністиці соборницького підходу, головним струменем якого має бути підкреслення різноманітних зв'язків між різними українськими територіями. Головно ці зв'язки у галузі націєтворення та державотворення були забезпечені зусиллями національної еліти, що активно формувалася у ХІХ – на початку ХХ ст. Апогеєм цього процесу стала Українська національна революція.

Кінець ХІХ ст. позначений розгортанням співробітництва між південноукраїнськими науковцями та Науковим товариством ім. Т. Шевченка (НТШ). Передумовою цього стало, з одного боку, намагання Михайла Грушевського та інших будівничих товариства максимально поширити його вплив як у межах українських етнічних земель, так і у світі, а з іншого – підвищення наукового і загалом культурного потенціалу та поживлення процесів українського націєтворення у Південній Україні: заснування університету в Одесі та низки товариств при ньому, «Просвіт» в Одесі та Миколаєві.

НТШ передусім привернуло до себе увагу провідників українського національного руху, що цілком сприйняли погляд на Галичину і ширше – українські землі Австро-Угорської імперії, як на український П'ємонт. Так, провідник українського національного руху в Одесі М. Комаров у своєму виступі перед однодумцями у 1908 р. на тему «Товариство Просвіта в Галичині та завдання наших Просвіт» розглядав галицьке товариство як матрицю для подібних осередків українства на решті території України¹. Д. Сигаревич віддавав належне здобуткам НТШ та особисто його голові професору Михайлові Сергійовичу Грушевському, який переніс до Львова традиції свого видатного вчителя Володимира Антоновича.

Одеський громадський діяч наголошував на великій ерудиції М. Грушевського, його бурхливій енергії та непохитній громадянській і національній позиції, що забезпечило подиву гідне зростання нещодавно заснованого Наукового товариства у Львові, до якого були залучені провідні наукові сили Галичини².

¹ Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 276. Арк. 52–53.

² Корнич Д. Просветительная деятельность галицких русских. *Южные записки*. 1905. 23 января.

Важливе значення для налагодження контактів мав епістолярний діалог, традиційний та надважливий для інтелігенції XIX–XX ст. У 1910 р. В. Гнатюк, якого І. Линниченко називав «невтомним дослідником Угорської Русі», відповів своєму одеському колезі на запит бібліографічного характеру³.

Не такими налагодженими були особисті зустрічі, втім, не менш значущими для підтримки зв'язків. Вони відбувались під час візитів М. Грушевського, В. Гнатюка, І. Франка до Одеси та О. Грушевського, О. Маркевича, М. Комарова, І. Луценка, І. Липи, Д. Сигаревича до Львова.

Спочатку М. Комаров, а згодом Д. Сигаревич виконували функцію зв'язкового з галичанами. Саме М. Комарова варто вважати піонером у налагодженні контактів із НТШ (у 1880-х роках – Літературного товариства). Видатний діяч українського національного руху Є. Чикаленко згадував, що М. Комарова називали «міністром закордонних справ» передусім за його розгалужені зв'язки з Галичиною⁴.

В. Дорошенко зауважував, що по 1876 р. М. Комаров «був одним з найдіяльніших, хто не клався на славетну українську піч, а пішов, хоч по одинцю, за свій страх і ризик у Галичину»⁵. Однак і Є. Чикаленка, одеського громадівеця 1890-х, є підстави вважати одним із промоторів контактів із НТШ на півдні України. Обидва в ці часи були знайомі з провідними членами НТШ, вели з ними жваве листування, передусім із М. Грушевським.

Наприкінці 1890-х років Д. Сигаревич налагодив стосунки з М. Грушевським та НТШ⁶. Він брав участь у роботі товариства, обміні літературою, підтримував листування, зокрема з В. Гнатюком. Важливе значення мали особисті приїзди Д. Сигаревича до Галичини. У 1897 р., під час весільної подорожі за кордон, він разом із дружиною виконував доручення громади, що стосувалися НТШ. У 1899 р. його відрядили вже у громадських справах⁷. На засіданнях одеської громади Д. Сигаревич інформував однодумців про життя українців у Галичині⁸.

Маловідомим фактом є візит до Львова у першій половині 1914 р. провідного одеського літературознавця початку XX ст. Володимира Лазурського, яке він описав у своїх мемуарах. Одеський науковець відвідав приміщення НТШ, де йому організували екскурсію до музею, а також дівочу гімназію, якою завідував член НТШ О. Макарушка. Він дозволив В. Лазурському побувати на уроках і показав йому приміщення⁹.

³ Держархів Одеської обл. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 477. Арк. 1.

⁴ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Київ, 2003. С. 134.

⁵ Дорошенко В. Михайло Комар (Комаров). *Літературно-науковий вістник*. 1913. Т. 64. Жовтень. С. 125.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 871. Арк. 259. 1 арк.; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 400, 2282; Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. Київ, 2010. С. 39.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. Х. Спр. 5069. Арк. 3.

⁸ Корнич Д. Просветительская деятельность галицких русских. *Южные записки*. 1905. № 4. С. 39–45.

⁹ Лазурский В. История моей жизни. Рукопись. Одесса, 1936. Л. 212.

Піком взаємних контактів можна вважати обрання п'яти одеських громадських та культурних українських діячів членами НТШ: у 1901 р. дійсним членом філологічної секції став Михайло Комар (Комаров), історико-філософської – Олексій Маркевич, звичайними членами лікарської комісії НТШ обрали лікарів Івана Липу, Івана Луценка, Василя Гукевича¹⁰. Василь Костянтинівич Гукевич, вірогідно, був сином іншого звичайного члена НТШ – Костя Гукевича. Народився В. Гукевич 1871 р. у родині священника в с. Германівці на Галичині. Вищу освіту отримав на медичному факультеті Краківського університету. У 1901–1907 рр. був членом Русько-Української радикальної партії. Про його діяльність в Одесі відомо мало, принаймні серед провідних діячів його не згадують. Не значився він навіть серед членів українських товариств. Однак у «Хроніці» НТШ за 1908 р. В. Гукевич фігурує саме як одеський член товариства. Припускаю, що він міг найздами перебувати в Одесі, здебільшого зосереджуючись на діяльності в Галичині. Утім, у 1920 р. саме В. Гукевич очолив одеську «Просвіту» і вже у 1921 р. був за це вперше заарештований. У 1920-х роках В. Гукевич посів помітне місце серед медичної еліти Одеси: був заступником голови медичної секції Одеського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), завідувачем відділу дитячої лікарні¹¹.

Микола Комаров спонукав до вступу у члени НТШ товариша по навчанню у Харківському університеті Василя Гегела. Своє перебування серед членів НТШ ці особи аж ніяк не вважали формальним. І. Луценко намагався відвідати засідання товариства, хоча йому це не завжди вдавалось. Своє право голосу під час звичайних зборів НТШ він передавав докторові Івану Боднару та Євгену Бурячинському¹². У листі до С. Єфремова зі Львова від травня 1904 р. М. Грушевський зауважував: «В товаристві притихло на хвилю, але ся тишина нічого доброго не віщує – сплетні й інтриги йдуть далі – чекають, чи буде затверджувати статут, і готовляться до баталії на звичайних загальних зборах – вони будуть мабуть в середині нового стилю червня. Треба б, аби приїхали знов – присутність Чикаленка й Луценка на сих зборах була дуже користна»¹³. Доказом перебування І. Луценка у Львові та його планів налагоджувати контакти слугує його візитівка, залишена для О. Барвінського¹⁴. На ній гість з Одеси занотував, що жалкує з приводу відсутності господаря вдома. У липні 1914 р. І. Луценко взяв участь у роботі з'їзду слов'янських учительських товариств у Львові, з початком війни перебував на Галицькому фронті як військовий лікар і, без сумніву, скористався нагодою підтримати контакти з членами товариства. Важливим виявом участі одеських діячів у діяльності НТШ була фінансова підтримка товариства з їхнього боку. У 1900 р. Д. Сигаревич привіз львів'янам пожертви одеситів на українську культурну справу та зустрівся з І. Франком, О. Маковієм,

¹⁰ Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові (Хроніка НТШ). 1908. Ч. 33. Вип. 1: Справоздане за 1907 р. Львів, 1908. С. 25, 30.

¹¹ Держархів Одеської обл. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 7321.

¹² ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Арк. 43; Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. Одеса, 2006. С. 21.

¹³ Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака. Київ, 1997. С. 149.

¹⁴ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. Барвінських. Спр. 1739. Арк. 1.

В. Гнатюком¹⁵. Найбільш символічним виглядає відомий вже на той час із газет факт, що М. Комаров заповів частину свого майна на потреби НТШ¹⁶. У 1901 р. М. Грушевського було обрано членом ОТІС.

На цій міцній основі налагодився обмін літературою. Через цензурні перешкоди до революції 1905 р. безпечніше було отримувати книги через офіційні установи. Тому, наприклад, М. Грушевський надсилав томи своєї «Історії» П. Іванову, на його прохання, на адресу університету. «Історія» призначалась не лише для П. Іванова, але й для одного з провідних українців Одеси, гласного міської думи П. Климовича¹⁷. Однак виписку робили й особисто. У листі до М. Грушевського 1899 р. Є. Чикаленко повідомляв з Одеси про те, що виписав «Літературно-науковий вісник» для низки одеситів (педагога Антіна Крижанівського, Єлісея Волянського, Михайла Комарова, Івана Луценка) та одного з провідників українців Херсону Андрія Грабенка¹⁸. Питанню обміну літературою були присвячені листи до В. Гнатюка І. Липи та М. Комарова¹⁹. Галицькі видання стали цінним компонентом приватних бібліотек М. Комарова та І. Луценка²⁰. Однак захоплення ними могло закінчитися фатально. Найбільш гучною виявилася справа професора Новоросійського університету О. Маркевича, що намагався таємно перевезти через кордон придбані у Галичині видання. Його викрили та звільнили з університету. Надалі О. Маркевич отримував видання НТШ через свого друга І. Линниченка.

Після революційних подій вже цілком відкрито видання НТШ у своїх бібліотеках накопичують «Просвіти» Південної України. На сторінках «Хроніки» НТШ низка осіб з Одеси фігурує як жертводавці видань та предметів: І. Бондаренко дарував книги до бібліотеки НТШ у 1910–1911 рр., В. Буряченко – предмети до музею та книжки до бібліотеки НТШ у 1912 р.²¹. В. Боровик пожертвував рукописну збірку, одеське товариство «Українська хата» – одне видання у 1911 р. Багато книжок, з якими М. Аркас працював під час роботи над своєю «Історією України-Русі», він отримав від книгарні НТШ, а його працю, за згадкою Б. Барвінського, розповсюджували в Галичині через книгарню НТШ. Видання праці М. Аркаса «Історія України-Русі» загалом позитивно сприйняли в Галичині, про що свідчать рецензії С. Томашівського, В. Пачовського, Б. Барвінського²².

¹⁵ Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / упоряд., авт. вст., комент. та покажч. Н. В. Руденко. Запоріжжя, 2006. С. 26.

¹⁶ Рада. 1913. 17 серпня.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 5 (згадка про П. Климовича у невідписаному листі призвела до помилки сучасного історика С. Плохія, який назвав П. Климовича автором листа і навіть популяризатором творчості М. Грушевського в Одесі (хоча насправді ним був саме П. Іванов (див. нижче): Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ, 2011. С. 123, 467, 479, 501).

¹⁸ Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / ред. Л. Винар, упоряд.: І. Старовойтенко, О. Тодійчук. Київ, 2010. С. 42.

¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2289. Арк. 38–39; Спр. 2277. Арк. 18–22.

²⁰ Комаров Б. Одеські зустрічі. *Спогади про Лесю Українку*. Київ, 1971. С. 139; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. С. 113–115.

²¹ Хроніка НТШ. 1911. Ч. 49.

²² Старовойтенко І. М. «Історія України-Русі» М. Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 102–116; «Історія України – Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / упоряд., вст. та комент. І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2009. С. 202–204, 215–225.

Цю працю вони сприймали як приклад для написання популярних націєтворчих праць у Галичині.

Закупівля книг із царини україністики в Австро-Угорській імперії та за кордоном була вагомим джерелом поповнення бібліотеки НТШ. На початку ХХ ст. вона підтримувала зв'язки з метою закупівлі книг з 4 книгарнями в Києві, 3 – в Одесі, 1 – у Харкові і 1 – у Холмі.

Найбільшим досягненням стало налагодження обміну виданнями між бібліотечною комісією НТШ та усіма провідними офіційно-державними товариствами Українського Причорномор'я. Новоросійський університет надсилав НТШ свої «Записки», а в обмін отримував «Записки» НТШ²³. Певний час відповідальним за цей обмін був уже згаданий І. Бондаренко – завідувач історико-філологічного кабінету бібліотеки Новоросійського університету. Видання НТШ аж ніяк не лежали в бібліотеці університету баластом. Так, матеріали архіву І. Линниченка свідчать, що він користувався «Записками» НТШ з бібліотеки. Обмін виданнями з бібліотекою НТШ налагодило Одеське бібліографічне товариство на чолі зі своїм беззмінним головою І. Линниченком. 25 квітня 1912 р. НТШ написало листа до ОБТ за підписом бібліотекаря Івана Кривецького, в якому висловило бажання налагодити обмін виданнями, пропонуючи «Хроніку НТШ» та «Матеріали до української бібліографії» у 3 т. Звіти бібліотеки ОБТ та «Хроніка» НТШ засвідчують, що між товариствами справді було налагоджено обмін виданнями. До бібліотеки НТШ надходили «Известия» ОБО, які надсилав завідувач бібліотеки товариства А. Флоровський²⁴.

До ІФТ із 1890-х років надходили «Хроніка» НТШ німецькою мовою, «Збірник» історико-філософської секції, «Записки» НТШ, «Жерела», «Етнографічний збірник», «Пам'ятники українсько-руської мови та літератури», «Історія України-Русі» М. Грушевського, «Т. Шевченко – Грушівський» О. Кониського²⁵.

Мережа зв'язків та обміну створила сприятливий ґрунт для найбільш креативних напрямів співпраці – аналізу та популяризації здобутків один одного, спільних проєктів. Є. Чикаленко та М. Комаров були авторами (перший як меценат, другий – головний упорядник) великого видавничого проєкту, співтворцями якого можна вважати південноукраїнську еліту та НТШ – «Словара російсько-української мови». У 1893–1898 рр. у Львові заходами НТШ було видано 4 томи «Словника», який «зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка», тобто М. Комаров та «Одеська (Адеська) Громада».

Найповніше розвинувся такий напрямок співробітництва, як розміщення праць південноукраїнських діячів на сторінках видань НТШ та їхнє рецензування. У такий спосіб НТШ втілювало у життя ідею «Українського П'ємонту», надавало недосягну для російської цензури інтелектуальну сферу для південноукраїнської еліти.

²³ Держархів Одеської обл. Ф. 45. Оп. 9. Спр. 9 (1910). Арк. 7.

²⁴ Там само. Оп. 4. Спр. 2843. Арк. 32.

²⁵ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1899. Т. 7. Протоколы и Отчет. С. 4, 7; Летопись Историко-филологического общества... 1901. Т. 9. Отчет. С. 8; Летопись Историко-филологического общества... 1905. Т. 12; Отчет. С. 7, 9.

У 1880–1890-х роках на сторінках львівських часописів, друкованих органів НТШ, «Діло», «Зоря», «Правда» та «Літературно-науковому віснику» декілька заміток надрукував М. Комаров. Він обирав для співпраці саме народовські часописи, адже, як влучно зазначив О. Рябінін-Скляревський, «поміркований український ліберал, правий народник – культурник, до того ж російський службовець, Комаров не міг брати участь у надто радикальних виданнях. Найбільше пасували до його становища й світогляду помірковано-поступові народовецькі часописи»²⁶. У зазначених виданнях він надрукував 62 статті (45 – у «Зорі», 11 – у «Правді», 4 – в «Ділі», 2 – в «Літературно-науковому віснику»), що становить більшу частину його літературно-наукової спадщини²⁷. Галицькі вчені та літератори, своєю чергою, часто рецензували роботи М. Комарова. Позаяк до 1890-х років галицькі видання достатньо вільно надходили до решти українських земель, публікації М. Комарова безпосередньо впливали на розвиток суспільно-політичної думки в Україні у складі Російської імперії. Є. Чикаленко згадував, що із «Зорею» він вперше ознайомився в М. Комарова.

Саме від останнього одеські громадівці отримували відомості про боротьбу між українцями і поляками в Галичині, про що неможливо було дізнатися з російських газет²⁸. З огляду на цензуру, всі свої публікації М. Комаров підписував псевдонімами М. Комар, М. Уманець, М. Неїжмак, Хуторянин. Переважно статті М. Комарова належали до жанру рецензій, перекладів та некрологів. А. Кримський згадував, що видатні діячі Галичини знали одеського дописувача передусім як неупередженого рецензента²⁹. У своїх рецензіях одеський діяч знайомив західних українців із новими творами П. Куліша, С. Руданського та інших, чітко окреслюючи свій погляд на розвиток української культури. Найповніше він виявився у незгоді М. Комарова з автором комедії, де український патріот був зображений людиною, у якої на язиці разом із Шевченком галушка³⁰. Серед перекладів М. Комарова варто згадати твір Д. Мордовця «Професор Ратмиров», присвячений біографії М. Костомарова. Постать М. Костомарова особливо цікавила М. Комарова. Видатному історикові він присвятив декілька публікацій, зокрема оприлюднив на сторінках «Правди» важливий лист М. Костомарова до київських студентів 1863 р.³¹. М. Комаров заперечував поширене твердження, буцімто М. Костомаров не визнавав придатності української мови для «високої» літератури.

Декілька статей М. Комарова у галицьких виданнях мали особливо принципове спрямування і слугують важливим джерелом вивчення його світогляду. У статті «Хто ж справді винен і де наша робота?» (1889), яку А. Кримський небезпідставно порівнював з «Чудацькими думками» М. Драгоманова, М. Комаров одним із перших рішуче висловився проти песимізму щодо подальшого

²⁶ Рябінін-Скляревський О. М. Ф. Комаров як культурний одеський діяч 1888–1913. *Україна*. 1929. № 12. С. 47.

²⁷ Известия одесского библиографического общества. 1913. Т. 2. Вып. 7. С. 323–336.

²⁸ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Київ, 2003. С. 157.

²⁹ Кримський А. М. Комар. *Зоря*. 1896. Ч. 18. С. 358.

³⁰ *Зоря*. 1886. Ч. 21. С. 344.

³¹ *Правда*. 1892. Травень. Т. 13. Вип. 39. С. 303–305.

розвитку українського національного руху, вбачаючи вихід у розгортанні активної праці в Галичині. «Будь що будь, рано чи пізно, а вся наша праця не загине марно і для України, і колись вернеться до нас і стане нам у пригоді, як Галичині придалися перші літературні заходи на Україні. Галичина – то наш світоч, туди і линемо всею душею», – наголошував одеський публіцист³². У відповіді російському вченому О. Пипіну на його рецензію на працю О. Огоновського «Історія літератури руської» М. Комаров довів, що російський ліберал в українському питанні завжди залишиться обрусителем³³. У низці статей М. Комаров характеризував одеське громадське та культурне життя, з огляду на його вплив на українство («Вісті з Одесу»). На конкретних прикладах одеської дійсності він висвітлював гнилість російського суспільно-політичного життя, марність сподівань на співчуття до українського національного руху з боку російських лібералів, чіс побоювання виявів української свідомості часто виходило за межі здорового глузду³⁴.

Почин М. Комарова був продовжений учнем В. Антоновича, вже згаданим вище істориком Павлом Івановим. Із НТШ історика зближували його зацікавлення середньовічною історією Волинської землі³⁵. П. Іванов мав великі симпатії до української культури, заявляючи про них не тільки у приватному листуванні, але й публічно. Під час перебування П. Іванова на Півдні України та М. Грушевського у Києві і Львові між істориками тривало жваве листування (до 1898 р.). У 1890-х роках М. Грушевський залучив свого колегу до наукової співпраці. У декількох листах до М. Грушевського П. Іванов висловлював щире бажання ознайомитись із «Записками» НТШ і наполегливо просив надіслати йому примірник першого тому³⁶. Зрештою, П. Іванов за сприяння М. Грушевського першим з південноукраїнських істориків опублікував свої статті на сторінках «Записок» НТШ³⁷.

Павло Іванов побоювався афішувати свою участь у цьому «неблагонадійному» виданні, ховаючись за вигаданий М. Грушевським псевдонім «І. Андрієнко» або підписуючись просто «Іванов». В одному з листів до М. Грушевського П. Іванов писав, що перша його публікація в «Записках» НТШ стала для нього фатальною. Статтю побачив один з одеських професорів-слов'янофілів О. Кочубинський і, запідозривши П. Іванова в українофільстві, зірвав його пробну лекцію на посаду приват-доцента. Свої статті у «Записки» НТШ П. Іванов надсилав російською мовою. Він збирався вивчити українську мову і лише українською публікуватися в «Записках» НТШ³⁸. У 1894 р. одесит повідомляв М. Грушевського про те, що готує масу рецензій для «Записок» НТШ.

³² Зоря. 1889. Ч 4. С. 65.

³³ Зоря. 1890. Ч. 21.

³⁴ Правда. 1891. Т. 3. Вип. 9. С. 167; Правда. 1891. Т. 3. Вип. 7. С. 39–40.

³⁵ Іванов П. Исторические судьбы Волынской земли. Одесса, 1895. 317 с.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 6, 13.

³⁷ Іванов Картка з історії Волині на початку XIV ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. 1893. Т. 2. С. 119–146; Андрієнко І. [Рец. на]: 16 том «Записок одесского общества истории и древностей» та 19 выпуск «Известий Таврической ученой архивной комиссии». *Записки НТШ*. 1894. Т. 4. С. 182–184.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 23, 40.

Попри свій український патріотизм, у працях з історії Півдня України П. Іванов не відходив від традиційних імперських доктрин. Однак у недосяжному для російської цензури виданні він став на україноцентричні позиції у висвітленні історії Одеси та Південної України. У рецензії на праці О. Маркевича, В. Яковлева та В. Надлера з історії Одеси П. Іванов акцентував на перевазі українців серед населення Новоросії наприкінці XVIII ст., рішуче заперечив думку В. Надлера про цивілізаційну роль Росії на Півдні, наголосивши на ролі запорозьких козаків, підкреслив свавілля російської армії після взяття Хаджибею³⁹. П. Іванов піддав сумніву позитивну роль іноземних колоністів на півдні України і зауважив, що «Новоросія – певна річ – геть би більш надбала собі культури, коли б переселенцям українським уряд надав хоч частину тих привілеїв і різноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних». Ці думки були більш україноцентричні, ніж ті, що дозволяв собі О. Маркевич. Зазначимо, що це була єдина велика публікація з історії українського Причорномор'я, надрукована в «Записках» НТШ. Західноукраїнський читач вперше отримав можливість ознайомитися з альтернативним до російсько-імперської доктрини поглядом на історію Одеси.

Значно більшою активністю у відносинах із НТШ відзначився Олексій Маркевич. На сторінках «Записок» НТШ від 1897 р. до 1903 р. з'явилося 13 його публікацій. Усі статті він писав російською мовою, а вже у Львові їх готували до друку в україномовному перекладі. Публікації О. Маркевича на сторінках «Записок» НТШ були присвячені загальноукраїнській історії та літературі, меншою мірою – історії Росії. Лише одна стаття стосувалася південноукраїнської тематики, хоча саме як історик цього регіону О. Маркевич здобув собі найбільший авторитет⁴⁰. За жанром публікації О. Маркевича належали до заміток та повідомлень, археографічних публікацій та рецензій. У статті, що була присвячена сумнозвісному в історії українознавства XII археологічному з'їзду у Харкові, О. Маркевич висловив своє негативне ставлення до відсутності галицьких науковців на з'їзді. На його думку, «приїзд, хоч би тільки львівських учених додав би сьому, головно українсько-руському з'їздові, особливо визначного, научного інтересу»⁴¹. Знаменно, що лише одна стаття О. Маркевича у «Записках» НТШ була надрукована анонімно (під криптонімом «О»). Ймовірно, це пояснюється тим, що наприкінці XIX – на початку XX ст. О. Маркевич вже був відсторонений від роботи в Новоросійському університеті, а отже, не був офіційною особою. Певний стосунок О. Маркевич мав і до «Літературно-наукового вісника». М. Грушевський отримав від О. Маркевича деякі історико-літературні матеріали, які надрукував у цьому виданні 1902 р.⁴²

Своєрідну естафету публікацій істориків на сторінках НТШ підхопив О. Грушевський – у 1907–1908 рр. приват-доцент кафедри руської історії історико-філологічного факультету Новоросійського університету. У 1907 р. на сторінках

³⁹ Андрієнко І. Ювілейні видання до історії м. Одеси. *Записки НТШ*. 1894. Т. 4. С. 151–168.

⁴⁰ Маркевич О. Як складаються легенди. *Записки НТШ*. 1902. Т. 46. С. 5–6; Т. 52. С. 19–20.

⁴¹ Маркевич О. XII Археологічний з'їзд у Харкові 1902 року. *Записки НТШ*. 1903. Т. 53. Кн. 3. С. 3.

⁴² Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича. *Записки НТШ*. 1903. Т. 55. С. 11.

«Записок» НТШ було оприлюднено 16 публікацій вченого, значну частину яких становили рецензії бібліографічного характеру. Ці праці були написані здебільшого на базі попередніх напрацювань. У 1908 р. О. Грушевський опублікував п'ять статей у «Записках» НТШ та десяток статей про українських поетів і письменників у «Літературно-науковому вістнику».

Окрім М. Комарова, О. Грушевського та О. Маркевича, статті на загальноукраїнську тематику дописував у «Записки» НТШ головний фундатор україністики в Одесі Михайло Слабченко. Зокрема, у львівському виданні у 1913 р. було опубліковано його статтю про адміністративний устрій Гетьманщини XVII–XVIII ст. – відповідь на розгромний відгук маститого київського історика М. Василенка на працю М. Слабченка у попередньому числі «Записок»⁴³. У листі до М. Грушевського М. Слабченко висловлював палке бажання друкуватися українською, рідною мовою у виданнях НТШ⁴⁴. Проте через інтриги третіх осіб М. Грушевський відкинув подальшу співпрацю з одеситом. Це мало важкі та сумні наслідки передусім для української історичної науки, стало причиною гострого протистояння в українському науковому середовищі 1920-х років, чим швидко скористалася каральна система комуністів.

Утім, не лише історики публікувалися у виданнях НТШ. На сторінках «Літературно-наукового вістника» провідники українського національного руху одеситів юрист та поет С. Шелухин (псевдо «С. Павленко») та лікар Іван Липа (одне із псевдо «Петро Шелест») опублікували свої численні вірші та статті. Їхній соратник лікар І. Луценко обмежився однією статтею в «ЛНВ» на лікарську тематику (втім, кілька статей під криптонімом І.Л. можуть належати не І. Липі, але і йому)⁴⁵. У 1914 р. спочатку у газеті «Діло», а потім окремою брошурою І. Луценко видав у Львові свою доповідь в «Українському клубі» «Україна – правітчина арійської культури»⁴⁶. Звістки про одеські новини українського життя друкував у «Ділі» І. Липа.

«Записки» НТШ втягнули у свою «орбіту» не лише свідомих українців. Про це яскраво свідчить випадок публікації у 1899 р. у «Записках» бібліографії про Г. Сковороду досить далекого від українських кіл одеського журналіста та бібліографа Луки Чижикова, що заховався за криптонім «Л.Ч.»⁴⁷. Професор кафедри руської історії Новоросійського університету, учень В. Антоновича, Іван Линниченко негативно ставився до українського національного руху. Проте на сторінках «Записок» М. Грушевський надрукував із власною передмовою отриманий від І. Линниченка текст німецького автора кінця XVIII ст. Ф. Гендльовіка про запорожців (1789)⁴⁸. Цінність тексту полягала в тому, що він висвітлював недостатньо відому долю запорожців після ліквідації

⁴³ Слабченко М. З приводу заміток М. Василенка. *Записки НТШ*. 1913. Т. 116. Кн. 4. С. 69–79.

⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 752. Арк. 3, 10.

⁴⁵ Луценко І. Роля високої температури в хворобах і чи треба її понижати? *Літературно-науковий вістник*. 1903. Т. 22. Ч. 2. С. 10–18.

⁴⁶ Луценко І. Україна – правітчина арійської культури. *Діло*. 1914. Ч. 167. С. 7; Ч. 168. С. 7; Ч. 169. С. 7; Ч. 170. С. 6.

⁴⁷ Записки НТШ. 1899. Т. 30. Кн. 4. Наукові статті. С. 2–4.

⁴⁸ Записки НТШ. 1911. Т. 101. Кн. 1. С. 134–141.

Запорозької Січі. Примірник рідкісної праці виявився в одеській бібліотеці, з якого її скопіював І. Линниченко.

Видання НТШ стали інтелектуальним «майданчиком» для обговорення праць південноукраїнської наукової та творчої еліти, за невеликим винятком (як-от згадана рецензія М. Василенка), авторства на той момент західноукраїнських рецензентів. Насамперед увагу рецензентів привертала літературознавчі та етнографічні праці М. Комарова, І. Липи, В. Жаботинського, В. Данілова, І. Бондаренка, С. Аваліані⁴⁹. З цього тематичного блоку особливо виділяли доробок В. Данілова. Від 1904 р. і до Першої світової війни його праці, зокрема й одеського періоду, регулярно рецензували на сторінках «Записок» НТШ (15 рецензій на 17 праць) такі видатні етнографісти, історики й літературознавці, як В. Гнатюк, М. Возняк, В. Дорошенко, В. Доманицький, І. Свенцицький. Хоча в рецензіях переважали прихильні оцінки, В. Гнатюк дорікав автору за недостатнє глибоке опрацювання тем, занадто описовий стиль. Проте ще більшу увагу рецензенти приділили історичним працям.

Першими у 1890-х роках увагу привернули праці П. Іванова. На сторінках «Записок» НТШ М. Грушевський надрукував рецензію на магістерську дисертацію колеги «Исторические судьбы Волынской земли». Завжди суворий у своїх оцінках, М. Грушевський твердив, що «деякі уваги не уймають ваги і ціни праці Іванова, що є корисним внеском в українсько-руську історіографію, і ми щиро зичимо дальшого успіху і розвою діяльності нового робітника на дорогій нам ниві». Історик відзначив оригінальність підходу автора, який для опису вірувань волинян використав етнографічний матеріал із Волині XIX ст.

Такий спосіб було вперше застосовано у вивченні історії поодиноких давніх земель. М. Грушевський зауважив, що П. Іванов ширше розглянув історію Волині першої половини XIV ст. і виявив значний інтерес до цього розділу праці. Він солідаризувався з одеським колегою щодо зображення князя і віча основою політичного устрою землі⁵⁰. У 1905 р. С. Петлюра схвально відгукнувся про статтю П. Іванова «К истории Запорожских казаков после уничтожения Сечи», надруковану в «Записках Одесского общества истории и древностей». Статтю О. Маркевича на південноукраїнську тематику у 1895 р. рецензував О. Лотоцький⁵¹. На сторінках ЗНТШ з'являлися рецензії на праці І. Линниченка⁵². Низка рецензій була присвячена доробку кримських істориків Арсенія Маркевича та

⁴⁹ Записки НТШ. Т. 8. Кн. 4. 1895. С. 55–58; Ганущак С. [Рец.] *Записки НТШ*. 1901. Т. 39. Кн. 1. С. 26–27 [на]: Комаров М. К биографии А. П. Стороженка. *Киевская старина*. 1900. Кн. 3; Франко І. [Рец.]. *Записки НТШ*. 1904. Т. 57. Кн. 1. С. 31–42 [на кн.]: Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Одесса, 1903]; Б.п. [Рец.]. *Записки НТШ*. 1910. Т. 96. Кн. 14. С. 210 [на]: Липа І. Иван Манжура. *Українська хата*. 1909. Ч. 5–6; Б.п. [Рец.]. *Записки НТШ*. 1910. Т. 45. Кн. 3. С. 203 [на]: Бондаренко І. Дніпром... (з літньої подорожі). *Рада*. 1909. Ч. 187–189; Б.п. [Рец.]. *Записки НТШ*. 1912. Т. 58. Кн. 2. С. 199–200 [на]: Жаботинський В. Урок юбілея Шевченка. *Одесские новости*. 1911. Ч. 8355; Записки НТШ. 1911. Т. 56.

⁵⁰ Записки НТШ. 1896. Т. 9. Бібліографія. С. 4–9.

⁵¹ Лобанський О. [О. Лотоцький] [Рец.] *Записки НТШ*. 1895. Т. 5. Кн. 1. С. 76–77 [на]: Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II. Одесса, 1893.

⁵² Записки НТШ. 1913. Т. 114. В. 2. С. 188; Записки НТШ. 1903. Т. 51. Кн. 1. С. 28–29; Записки НТШ. 1913. Т. 115. Кн. 3. С. 231–232.

Олександра Бертьє-Делагарда⁵³. Увагу також привернули праці одеського історика-всесвітника, професора Євгена Щепкіна, що заторкували цікаві для українців питання⁵⁴.

Низка рецензій (зокрема, вже згадані П. Іванова та О. Маркевича) авторства південноукраїнських вчених мали властивості своєрідних «авторрецензій», адже їхнім об'єктом були південноукраїнські видання.

В окремих блоках, що сприяв популяризації південноукраїнської науки в загальноукраїнському середовищі, варто виділити некрологи південноукраїнських вчених на сторінках видань НТШ⁵⁵. Найвідповідальніше до цього жанру підходив М. Грушевський. Так, у процесі написання некролога історика права, ректору Новоросійського університету Ф. Леонтовичу М. Грушевський звернувся листом до М. Комарова, запитуючи, чи не виявив себе небіжчик на ниві українського національного руху другої половини ХІХ ст. під час свого перебування в Одесі⁵⁶. У всіх некрологах яскраво відобразилося прагнення їхніх авторів вписати діяльність померлих у контекст розвитку українознавства та українського громадського життя⁵⁷.

Ще один важливий блок рецензій становить критичний огляд періодичних видань причорноморських наукових товариств та навчальних установ⁵⁸. Рецензії

⁵³ О. Щуровський [І. Каманін] [Рец.] *Записки НТШ*. 1895. Т. 8. Кн. 4. С. 61–62 [на]: Taurica. Опыт указателя сочинений касающихся Крыма и Таврической ученой архивной комиссии / сост. А. Маркевич. Симферополь, 1894; Грушевський М. [Рец.]. *Записки НТШ*. 1911. Т. 54. Кн. 4. С. 207 [на]: Бертьє-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие. Вымысел и реальность в истории Георгиевского Балаклавского монастыря. *Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей*. Одесса, 1910. Т. 28; Грушевський М. [Рец.] *Записки НТШ*. 1912. Т. 59. Кн. 3. С. 178–181 [на]: Бертьє-Делагард А. Л. Как Владимир осаждал Корсунь. *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук*. 1910. Кн. 1.

⁵⁴ Грушевський М. [Рец.] *Записки НТШ*. 1895. Т. 8. Кн. 4. Бібліографія (рецензії й справоздання). С. 1–3 [на]: Щепкин Е. Скандинавській обряд погребення съ кораблемъ. *ЖМНП*. 1894. [Кн.] 9. С. 38–61.

⁵⁵ Грушевський М. С. Ф. Леонтович – В. Ключевський – Д. Самоковасов. *Записки НТШ*. 1911. Т. 105. Кн. 5. С. 168–174.

⁵⁶ Відділ рукописів Одеської наукової бібліотеки. Ф. 28 (М. Ф. Комаров). Спр. 2.

⁵⁷ Грушевський М., Скальковський А. *Записки НТШ*. 1899. Т. 27. Кн. 1. С. 16–18 (передрук: Грушевський М. С. Посмертні згадки (А. Скальковський, Е. Кунік, В. Ястребов). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів, 2004. Т. 6. С. 575–576); Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича. *Записки НТШ*. 1903. Т. 55. Кн. 5. С. 1–14; Гнатюк В. О. І. Маркевич. *ЛНВ*. 1903. Т. 23. Ч. 2. С. 146–147; Б.п. Огляд некрологів М. Аркасу. *Записки НТШ*. Т. 96. Кн. 4. 1910. С. 236; Б.п. [Рец.] *Записки НТШ*. 1912. Т. 109. Кн. 3. С. 190 [на]: Василько Ан. Смерть Івана Бондаренка. *Рада*. 1911. Ч. 189.

⁵⁸ Грушевський М. [Рец.] *Записки НТШ*. 1897. Т. 15. Кн. 1. С. 49–50 [на]: *Записки Императорского Новороссийского университета*. Одесса, 1894–1896. Т. 61–69; Томашівський С. [Рец.] *Записки НТШ*. 1896. Т. 11. Кн. 3. С. 48–52 [на]: *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1895. Т. 18; Томашівський С. [Рец.] *Записки НТШ*. 1903. Т. 55. Кн. 1. Наукова хроніка. С. 78 [на]: *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*; Щуровський О. [І. Каманін] [Рец.] *Записки НТШ*. 1896. Т. 11. Кн. 3. С. 52–56 [на]: *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1894–1895. № 21, 22, 23; Щуровський О. [Рец.] *Записки НТШ*. 1897. Т. 15. Кн. 1. С. 50–51 [на]: *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1896. № 24; Сицінський Ю. [Рец.] *Записки НТШ*. 1901. Т. 10. Кн. 2. С. 34–36 [на]: *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1896. Ч. 25; 1897. Ч. 26; 1897. Ч. 27; 1898. Ч. 28.

О. Грушевського на «Записки» ОТІС, як і згадані рецензії П. Іванова та О. Маркевича, варто вважати радше поглядом зсередини⁵⁹.

Якщо на сторінках видань НТШ було чимало відомостей, що сприяли поширенню знань про стан науки на Півдні України, цього, з очевидних цензурних та суспільно-політичних причин, бракує на сторінках південноукраїнських видань. У 1899 р. під час обговорення доповіді про «Моління» Данила Заточника на одному із засідань Історико-філологічного товариства О. Маркевич звернув увагу присутніх на значення робіт В. Щурата⁶⁰. Більш системними такі оцінки стали з 1905 р. Навесні 1905 р. один із лідерів одеських громадівців Дмитро Сигаревич у статті в російськомовному одеському ліберальному часописі «Южные записки» підсумував досвід західних українців у розвитку нації, намітивши програму дій і для наддніпрянців. Окрему увагу він приділив НТШ: «По справедливости пальма первенства принадлежит профессору русинской истории Михаилу Сергеевичу Грушевскому. Ученик знаменитого профессора Антоновича, человек громадной эрудиции, непоколебимой энергии и стойких убеждений. С его прибытием во Львов начался быстрый рост общества и поразительный расцвет научной деятельности. Он сумел объединить вокруг общества уже готовые научные силы (И. Франко и друг.) и созвать кадры молодых ученых (Гнатюк, Копач, Томашиевский и друг.) и тем обеспечить процветание общества в будущем»⁶¹.

У звіті про діяльність Новоросійського університету за 1907 р. О. Грушевський зазначив свої статті у ЗНТШ⁶². Найбільш гострим для російського офіціозу був цикл статей історика про репресивно-колонізаторську діяльність російського уряду в Гетьманщині після повстання І. Мазепи, опублікований у Львові.

Володимир Данілов зробив зусилля у поширенні видань НТШ у російському науковому середовищі. У листі до видавця «Исторического вестника» С. Шубинського на прохання секретаря НТШ він звернувся із запитом про можливий обмін виданнями⁶³. Однак ця справа не була реалізована. Єдину рецензію В. Данілова на праці В. Гнатюка про звичаї українців Закарпаття надруковано 1912 р. на сторінках «Живой старины».

Нам відомо лише про два випадки доповідей на засіданнях державних товариств, в яких аналізувались статті у виданнях НТШ. 2 березня 1913 р. С. Ше-

⁵⁹ Грушевський М. [Рец.] Записки НТШ. Т. 77. Кн. 3. 1907. С. 204–205 [на]: Музей Императорского Одесского общества истории и древностей / По поручению Общества издано А. А. Деревницким, А. А. Павловским и Э. Р. фон Штерном. Одесса, 1897–1898. Вып. 1-2. Терракоты; Грушевський М. [Рец. на публ.]: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса, 1904. Т. 25. С. 240; Грушевський М. [Рец.] *Записки НТШ*. 1913. Т. 114. В. 2. С. 188; *Записки НТШ*. Т. 51. Кн. 1. 1903. С. 28–29; *Записки НТШ*. Т. 115. Кн. 3. 1913. С. 231–232 [на]: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса, 1906. Т. 26.

⁶⁰ Летопись Историико-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. 1899. Т. 7. Протоколы и Отчет. С. 33.

⁶¹ Корнич Д. Просветительская деятельность галицких русских. *Южные записки*. 1905. № 4. С. 39–45.

⁶² Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1904–1908 гг. Одесса, 1908. С. 246.

⁶³ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 874. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 272–273.

лухин доповів на засіданні ОБТ про «Етнографічний збірник» НТШ 1912 р., зупинившись на матеріалах про поховальні голосіння. У 1914 р. у 51-му випуску «Известий» ТВАК було опубліковано статтю Д. Спірідонова, в якій він навів розлогий огляд праці І. Франка про Св. Климента, надрукованої впродовж 1902–1905 рр. у «Записках» НТШ⁶⁴. Редакція повідомляла, що стаття мала вийти друком ще у 1908 р. Д. Спірідонов обмежився докладним переказом статті І. Франка і, незважаючи на деякі зауваження, дуже схвально відгукнувся про роботу львівського науковця як взірцеву для подальших дослідників. На початку Світової війни в інтерв'ю одній з провідних одеських газет І. Луценко розповів, зокрема, про здобутки НТШ – «української Академії Наук»⁶⁵.

Хоча складні умови революційних 1917–1920 рр. не сприяли науково-видавничій справі і, відповідно, впровадженню наукових здобутків НТШ у місцевий науковий процес, південноукраїнські вчені скористалися хвилею українського національного відродження та розпадом імперських структур, аби спопуляризувати здобутки НТШ. Так, у лекціях для народних вчителів в Одесі у 1918 р. історик П. Клепацький наголосив на ролі НТШ у консолідації наукових сил, сказав, що вона перетворилася «в справжню Академію Наук, тільки без цього титулу»⁶⁶. Огляди ЗНТШ наводили на шпальтах української преси. Так, М. Слабченко в одеській газеті «Вільне життя» у серпні 1918 р. згадав про «прекрасну» статтю І. Крип'якевича з української сфрагістики у 123–124 т. «Записок» НТШ за 1917 р.⁶⁷.

Перша Світова війна надала сильний поштовх міграції галичан в Одесу⁶⁸. Передусім йдеться про тих, хто опинився в Російській імперії не з власного бажання: військовополонених та примусово переселених російською адміністрацією з Галичини під час відступу російсько-імперської армії навесні 1915 р. Ю. Липа згадував, що влітку 1916 р. він бачив полонених, які працювали по маєтках у так званих «сінокосних відділах», що склалися з легко поранених російських вояків і певного відсотка полонених. Уявлення про кількість галичан та їхню долю в Одесі на початковому етапі Першої світової війни дають повідомлення про прозелітську діяльність Російської православної церкви та російських чорносотенців з Одеського відділення «Галицко-Русского благотворительного общества». У 1916 р. в Одеському кафедральному соборі відбувались помпезні й демонстративні церемонії зречення галичанами «облудної» греко-католицької віри та навернення їх до російського православ'я. 1 та 19 травня було навернено, відповідно, 268 та 281 уніатів, 29 червня та 21 листопада – 100 та 135. Організатори наполягали на «добровільності» цих акцій. Окрім полонених і

⁶⁴ Спиридонов Д. С. Д-р И. Франко. Св. Климент у Корсуни. Критико-библиографическая заметка. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1914. Вып. 51. С. 259–279.

⁶⁵ Галицийский узел. *Одесский листок*. 1914. 22 сентября.

⁶⁶ Клепацький П. Пятнадцать лекцій з історії України. Київ, 1919. С. 60.

⁶⁷ Слабченко М. Маленька справка. *Вільне життя*. 1918. 24 серпня.

⁶⁸ Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. Харьков; Москва, 2000. С. 239–256; Филипенко А. Українська галицька армія і «Одеська трагедія». *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Одеса, 2006. С. 80–90; Вінцовський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради. Одеса, 2010. С. 81–86.

переселенців-заручників, Ю. Липа виокремлював ще одну групу одеських галичан – тих, кого наддніпрянські інтелігенти таємно вивозили з російських таборів та привозили до себе для національної праці. Імовірно, у Одесі це далекоглядне завдання виконував комітет, у якому найактивнішу участь брав видатний одеський український самостійник В. Боровик. Напевно, саме так до Одеси потрапили видатні провідники галичан та загалом одеських українців у 1917–1918 рр. В. Мурський, Е. Темницький, о. І. Кливак та сотник Трифон Янів.

Усі вони згадуються у 1917 р. у зв'язку з першими кроками одеських українців до самоорганізації в умовах революції. Зазначимо, що для них одеський етап був часом найбільшого піднесення громадської діяльності в Україні та й у житті загалом (за винятком В. Мурського).

Першим свідченням про одеський період життя Володимира Мурського (1888–1935) є його стаття у першому числі одеської газети «Українське Слово» (23 березня 1917 р.). Це дає змогу зробити припущення про те, що він з'явився у причорноморському місті принаймні на декілька тижнів раніше. За висловом Ю. Липи, В. Мурський «відразу ж вийшов на перше місце серед одеських галицьких інтелігентів». Ю. Липа змалював у своїх спогадах В. Мурського яскравим харизматиком, перед яким саме у революційні часи відкривалися блискучі перспективи: «молодий, енергійний, завжди веселий... темно-сині очі на гарнім лиці філософа, чорне волосся». Щоправда, Ю. Липу вразив виразний галицький діалект В. Мурського, що ускладнював для «східняків» розуміння його промов. Але це не завадило ораторові зривати громові овації від захоплених ідеєю відродження та єднання України слухачів. «Спокійним та діловим» запам'ятався В. Мурський І. Гаврилюку⁶⁹. На 1918 р. В. Мурський був членом Української партії соціалістів-революціонерів, згодом – самостійників. Від березня 1917 р. він входив до одеського Українського Керівничого Комітету, у травні його обрали писарем у Раду вчительського товариства, у червні він став одним з головних ініціаторів та організаторів «Комітету допомоги виселенцям Галичини, Буковини й Угорщини».

Більшість одеських українських (як і загалом наддніпрянських українських) політиків, хто з переконань, а хто і з тактичних міркувань, заперечували у 1917 р. ідею незалежності України. Показово, що в середині квітня три провідники українців Одеси в одній з головних одеських газет виступили з відкритим листом із запевненнями, що Всеукраїнський з'їзд у Києві був здебільшого налаштований за федерацію, а не самостійність⁷⁰. В. Мурський же відразу висловився за самостійність України, закликав облишити розмови та перейти до конкретної праці.

У дещо пізніших джерелах згадується постать Еміля Темницького (1883–1918), брата відомого галицького політика Володимира Темницького, голови Української соціал-демократичної партії Галичини у 1914–1921 рр. Проте, на відміну від В. Мурського, Е. Темницький реалізував свій потенціал провід-

⁶⁹ Гаврилюк І. Незабутний. Памяти Івана Липи. Одеса; Каліш, 1926. С. 26.

⁷⁰ Гордиевский М., Луценко І., Чеховский В. Письмо в редакцию. Одесские новости. 1917. 14 апреля (звергаю увагу, що цю публікацію не враховано як публікацію І. Луценка у згаданій книзі про нього. Так, кількість відомих нині праць І. Луценка варто довести до 130).

ника лише у 1918 р. Наприкінці 1917 р. в Одесі з'явився ще один, за спогадами Ю. Липи, «посланець» української інтелігенції, «милий товариш та енергійний начальник», сотник Українських січових стрільців (УСС) Т. Янів – організатор молодіжного військового формування «Одеська Січ». Він користувався величезною популярністю передусім серед одеської української молоді. У грудні 1917 р. взяв активну участь у боротьбі проти більшовиків на вулицях міста.

Отже, на початок 1918 р. представники галичан посіли помітне місце серед провідників українського руху Одеси у найбільш важливих галузях: громадсько-політичній, військовій та релігійній. Щоправда, остання сфера, очевидно, була більш вузькою, охоплюючи передусім галичан греко-католиків. Після першого періоду перебування галичан в Одесі (1914–1917) варто виокремити другий – 1918 р. – початок 1919 р., їх розмежовує короткочасне перебування при владі в Одесі більшовиків. Цей другий період, безумовно, був апогеєм успішної діяльності галичан у зміцненні українського національного руху в Одесі.

Встановлення усередині березня 1918 р. в Одесі влади Австро-Угорщини ознаменувалося прибуттям до міста сотень УСС, кілька представників яких на чолі з Т. Янівим перебували в Одесі ще раніше. Усуси на чолі з командантом легіону, сотником О. Микиткою були розквартировані у помешканнях Костянтинівського військового училища. Однак в Одесі сотні УСС пробули тільки тиждень. Побут усусів в Одесі відображений у спогадах одного з них – Мирона Заклинського. Він свідчить, що, попри спробу ізолювати українських вояків у казармах, вони таємно пробіралися крізь паркан до міста. Передусім їх вразило море. Останньому М. Заклинський надавав символічне значення: «...його краса й могутність перевищила всі наші сподівання. Давні часи наводило воно на думку й шуміло про нашу ясну будучину. Ця неприборкана стихія, сувора і невблаганна, як життя, виховувала найкращі прикмети вдачі в наших предків. Я тепер зрозумів, як це щасливо трапилося, що наш народ заняв і вдержав ці північні побережжя цього моря. Це ж вільна дорога в широкий світ, на далекі безкраї океани, до всіх побереж»⁷¹.

Мирон Заклинський згадував про ще одного усуса, свого товариша Василя Подубинського. Разом вони щодня бували в місті й пізнали його не гірше, ніж одесити. Здебільшого вони зупинялися біля міської Думи, звідки роздивлялися морські краєвиди. Містом гуляло багато усусів, старшин і стрільців. Вони намагалися увійти в контакт із місцевими українцями, відвідали редакцію місцевого українського часопису (напевно, «Вільного життя») та передали одеситам комплекти «Діла» й інших галицьких видань. Вони відвідали навіть редакційну нараду, але залишилися незадоволеними зайвою поміркованістю поглядів одеських українських журналістів. Окрім моря, галичани не були в захваті від Одеси. М. Заклинський зауважував, що «лише море додає Одесі великої краси та екзотичності. Поза цим місто буденне, без зелені, без прикрас і памяток, бо молоде»⁷².

На відміну від УСС, довший час в Одесі, до жовтня–листопада 1918 р., втрималися галичани – військово-адміністративні чини австро-угорської армії.

⁷¹ Заклинський М. «А ми тую стрілецьку славу збережемо!». Львів, 1936. Ч. 2. С. 13, 15, 17.

⁷² Там само.

За спогадами Степана Шухевича, рідного дядька Романа Шухевича, в Одесі було «доволі австрійських старшин-українців». Власне, С. Шухевич посів серед них провідні ролі як командант польової жандармерії Одеси при начальнику міста. Він керував жандармськими частинами, що склалися переважно з угорців, але під його керівництвом перебували й дві українські частини в Олександрівському парку та біля Соборної площі. За спогадами С. Шухевича, що підтверджуються спогадами Ю. Липи, йому вдалося здобути великий авторитет серед міщан своєю невідкупністю та рішучою поведінкою. Він відмовлявся від хабарів, адже вірив, що «буде Самостійна Українська Держава, де мусить бути лад, і не ялося щоб українські команданти приучували населення своєї держави до того, щоб воно давало хабарі, та щоб устійнювати думку, що українські команданти і урядовці – хабарники». С. Шухевич брав участь в засіданнях «Українського клубу» у Малому провулку, 8, але залишився незадовленим інтригантством більшості його членів. Тому здебільшого він намагався спілкуватися з українською молоддю у неформальній обстановці⁷³. С. Шухевич рішуче боровся з виявами українофобії, незважаючи на протидію місцевої адміністрації. Великий розголос мав проведений ним арешт російського актора, що глузував з гімну України⁷⁴.

Не менш рішучо продовжував діяти в Одесі сотник Т. Янів. Очолена ним сотня охороняла «Український клуб» від російських шовіністів⁷⁵. Він залишився в Одесі й у 1919 р., намагався завоювати місто для України, користувався підтримкою населення.

Також у 1918 р. в Одесі продовжили активну, на цей раз громадсько-політичну, а не військову, діяльність В. Мурський та Е. Темницький. Після повернення влади УЦР до Одеси, у березні 1918 р., В. Мурського було обрано комісаром юстиції Одеської української міської ради, однак через декілька тижнів він залишив цю посаду⁷⁶. Про високий статус В. Мурського в одеській українській громаді свідчить те, що саме йому було доручено координувати відносини з німецькою окупаційною владою на початку 1918 р. Про «надзвичайну енергію» В. Мурського, за виразом Ю. Липи, у першій половині 1918 р. найяскравіше свідчить його участь у виданні першої великої української газети в Одесі «Вільне життя». В. Мурський був організатором українського національного хору, одним із співзасновників літературного фонду ім. Т. Шевченка, ініціював круговий збір грошей на українську справу. На цю ініціативу відгукнулися сотні українців Одеси. 30 серпня 1918 р. «Вільне життя» повідомило про від'їзд В. Мурського з Одеси⁷⁷.

Із діяльністю Е. Темницького сучасники пов'язували зростання популярності галичан в Одесі. С. Шухевич згадував: «Мушу сказати, що саме мене

⁷³ Шухевич С. Моє життя. Лондон, 1991. С. 255.

⁷⁴ Шухевич С. За гетьманських часів в Одесі. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на рік 1931*. Львів, 1930.

⁷⁵ Одесский листок. 1918. 29 ноября.

⁷⁶ Вінцковський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Дрогобич, 2002. С. 121, 130.

⁷⁷ Детальніше про життя В. Мурського, Е. Темницького та І. Кливака див.: Вінцковський Т. С., Музичко О. С., Хмарський В. М. та ін. *Чорноморська хвиля Української революції*. Одеса, 2011.

одеські Українці дуже шанували. Взагалі мали вони пошану для всіх галичан, до чого головню причинився бл. п. Мільон Темницький, який сердечно занявся був організаційною роботою в Одесі; та, на жаль, передчасна смерть перервала її»⁷⁸. Цю думку підтверджує Ю. Липа: «З Галичан, що тоді співтворили українське життя в Одесі, треба ще згадати постать прегарного промовця Омеляна Темницького. Хоч він був соціал-демократом, його любили і шанували всі без різниці переконань»⁷⁹. Одеська українська міська рада обрала Е. Темницького комісаром фінансів. Він займав провідні ролі в Раді, виходячи поза рамки фінансових справ. Активну діяльність лідера одеських соціал-демократів зупинила його раптова смерть 14 серпня 1918 р. Церемонія його похоронів на другому християнському цвинтарі набула великого розмаху (панахиду правив отець І. Кливак, а від імені галичан над гробом промовляв В. Мурський). І. Кливак писав А. Шептицькому: «співали три хори по дорозі, а в Костелі два мішані з Церков, очевидно українці, і була сила народу. Це була величава наша маніфестація, що цілий город порушила»⁸⁰.

Одеська українська преса містить промовисті свідчення про провідну роль галичан у зміцненні української складової культури Одеси: статті та промови галичан, листи до редакції, републікацію з галицьких видань творів галицьких письменників і науковців (В. Стефаніка, М. Возняка, Б. Барвінського та ін.). Одесити й галичани гучно вшанували пам'ять І. Франка як символу соборності України. На шпальтах «Вільного життя» були опубліковані статті І. Липи, В. Мурського, П. Клепацького. В Одесі функціонувала українська гімназія імені І. Франка. До важливих газетних повідомлень варто зарахувати також реакцію причорноморських українців на перебування галичан. Так, у резолюції партії соціалістів-федералістів у червні 1918 р. зазначалося, що «галичани є твердий фермент української державності. Вони не претендують на владу, але працюють на виховання української національної ідеї»⁸¹.

Журналіст «Вільного життя», зазначаючи, що багато галичан записалося в лави одеського відділення партії самостійників-соціалістів, пояснювала це їхнім «твердим, давно виробленим в боротьбі українським світоглядом»⁸². Інший автор вдавався до таких дефініцій: «Наш брат рідний, наш “сватко”, українець-галичанин»⁸³. Навіть буденним подіям за участі галичан одеські українці були схильні надавати символічного змісту. Так, учасник святкування шевченківських днів в одній з одеських гімназій зауважив, що «пісні галицькі, виконані одним галичанином, підкреслили тісний зв'язок, який завжди був і буде між нами й Галичиною»⁸⁴. Цікавим фактом є те, що франтувати галицькі вояки, особливо Т. Янів, викликали захоплення в одеського жіноцтва.

⁷⁸ Шукевич С. За гетьманських часів в Одесі. *Альманах «Червоної Калини»*. Львів, 1931. С. 48.

⁷⁹ Липа Ю. Галичани над морем. *Просвіта. Альманах-календар*. Львів, 1995. С. 123.

⁸⁰ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944. Львів, 1995. Т. 1: Церква і церковна єдність. С. 157.

⁸¹ Роля галичан на Україні. *Вільне життя*. 1918. 15 червня.

⁸² Там само. 12 травня.

⁸³ Там само. 3 липня.

⁸⁴ М.К. Свято Т. Г. Шевченка в І Українській гімназії імені І. Франка. *Нові шляхи*. 1919. 25 березня.

Піднесення в одеських українців було пов'язане з початком Української національної революції в Галичині. Одеська Українська рада відправила Українській національній раді у Львів телеграму: «Славні борці! Одеська українська рада, слідкуючи за героїчною боротьбою братів галичан-українців з поляками, висловлює своє гаряче співчуття борцям за волю України. Боритесь-поборите. Хай живе вільна, самостійна Україна та вільний український народ від Сана до Карпат. Тричі слава»⁸⁵. За спогадами С. Шухевича, представники одеської української молоді у листопаді 1918 р. склали загін для участі у визвольній боротьбі в Галичині. За ініціативи І. Луценка, П. Скоропадський дав наказ на переліт Одеського повітряного дивізіону під Львів⁸⁶.

Третій період у революційній епопеї галичан в Одесі охоплює другу половину 1919 р. – початок 1920 р., тобто несприятливий для одеських українців час правління адміністрації Добровольчої армії А. Денікіна. Це призвело до послаблення роботи українських організацій, хоча в місті продовжували діяти на напівлегальному та нелегальному становищі осередки українських партій і «Просвіта». Після залишення міста згаданими провідниками-галичанами тут не залишилося окремих постатей, які мали б такий великий вплив на одеські події. У період панування денікінців був заарештований та закатований сотник Т. Янів. Яскраві особистості замінив своєрідний «колективний фігурант»: частини Української галицької армії. Дані про кількість вояків УГА в Одесі дуже різняться. Генерал О. Удовиченко згадував про 20 тис. в Одесі та на околицях у 1920 р. За спогадами сотника УГА І. Цьокана, у 1920 р. в Одесі було приблизно 1 500 галичан⁸⁷.

Отже, південноукраїнська еліта, головним місцем зосередження якої було найбільше місто України, Одеса, формувалася та розвивалася під відчутним впливом західноукраїнської еліти. Зокрема, йдеться про заснування «Просвіт» на початку XX ст. за моделлю західноукраїнських, перейняття головних концептів українського національного відродження, риторики, стилістики. Особливо виразним став цей вплив у роки Української революції. Водночас західноукраїнська еліта відчувала зростання інтересу до південноукраїнських процесів, розуміючи важливість цих земель, їхні глибокі традиції як козацького краю, одного з важливих форпостів українців. Так відбувався складний процес взаємовпливів, який варто багатогранно досліджувати й увиразнювати певні його аспекти.

Олександр Музичко

⁸⁵ Україна и Галичина. *Одесский листок*. 1918. 9 ноября.

⁸⁶ Рахманний Р. Роздуми про Україну. Київ, 1997. С. 247.

⁸⁷ Цьокан І. Від Денікіна до большевиків. Відень, 1921. С. 15.